

BENE LÁSZLÓ

A lélek halhatatlanságáról írott értekezés helye Plótinosz életművében

Plótinoszt (205–270) a modern filozófiatörténet-írás az újplatonizmus megalapítójának tekinti.¹ Ő maga nyilván tiltakozott volna e kategorizálás ellen, hiszen a három hiposztázis, az Egy, az Értelmelem és a Lélek megkülönböztetéséről, mely metafizikájának vázát adja, így ír: „ezek a tanítások nem újak, és nem most hangzottak el először, hanem már régóta ismeretesek, még ha nem is fejtették ki őket részletesen, mostani fejtegetéseink csak amazok magyarázatául szolgálnak; e tanok ősrégi voltát pedig éppen magának Platónnak az írásaiból igazolhatjuk”.² A mai olvasó persze szelektív, merész és sokszor önkényesnek ható Platón-értelmezéseiben hajlamos inkább Platón inspirálta önálló filozófiát látni, mint szigorúan vett szövegmagyarázatot. Bárhogyan soroljuk is be, mindenképpen az egyik legjelentősebb platonikus gondolkodóról van szó. Plótinosz – a keresztény és gnóosztikus rendszerek alternatívájaként – a görög filozófiai hagyomány nagyszabású összegzését teremtette meg, a platónikus és újpüthagoreus tanok mellett az arisztotelészi és a sztoikus filozófia elemeit is beépítve elgondolásába. Metafizikai modellje szigorúan rendszeres, amennyiben a valóság fokainak hierarchiáját egyetlen, következetesen érvényesített szervezőelvre – az ontológiai elsődlegesség elvére – alapozza.³ Az elméleti modellalkotásnak praktikus tétje is van: a valóság szerkezetéről és az ember természetéről kidolgozott elemzés az ember rendeltetésére, a követendő életpraxisra vonatkozó tanítást is meghatározza. A rigorózus metafizikai modell kifejtésében Plótinoszt nagyfokú ru-

¹ Jelen munka az OTKA/NKFIH (K-104574) támogatásával készült. – Plótinosz filozófiájához kiváló bevezetés O’Meara (1993) és Emilsson (2017). Magyarul is hozzáférhető Wallis (2002); rövid áttekintést ad Bene (2007, 211–228). Plótinosz válogatott művei magyarul Horváth Judit és Perczel István fordításában olvashatók (1986); e kötet Porphüriosz Plótinosz-életrajzát is tartalmazza.

² V.1.8, 10–14 (ford. Horváth Judit és Perczel István). Plótinosz írásait tanítványa, Porphüriosz rendezte kilenc-kilenc értekezést tartalmazó csoportokba, *enneaszokba*; e megjelölést címként is használják („Plótinosz *Enneaszai*”). A szokásos idézési mód szerint római szám jelöli az *enneasz*, arab szám az értekezés számát, []-ben megadható az adott mű kronológiai rend szerinti sorszáma, végül ehhez csatlakozhat a fejezet- és a sorszám.

³ Az ontológiai elsődlegesség elvére alább visszatérek, lásd a 111. oldalt a 17. jegyzettel.

galmasság, kifinomult érvelés és helyenként szuggesztív, poétikus előadásmód jellemzi. Nem csupán számos elméleti tézise, hanem filozófiai megközelítési módja is kitörölhetetlen nyomot hagyott az európai gondolkodás történetében.

A *lélek halhatatlansága* Plótinosz egyik legkorábbi értekezése, a második a Porphüriosz által hagyományozott kronológiai sorrendben. Plótinosz későn, ötvenéves kora körül szánta rá magát, hogy írásba foglalja tanításait, mikor már tíz éve tanított Rómában.⁴ Filozófiája ekkora már kialakult, írásaiban nem egykönnyen azonosíthatók jelentős tanbeli változások. Ugyanakkor a kifejtés módjában van különbség a korai és a későbbi munkák között.⁵ Így *A lélek halhatatlanságában* lélekfilozófiájának alaptételeit tömörebben, áttekinthetőbb formában fogalmazza meg, mint például a „középső” korszakhoz sorolt nagyszabású traktátusban, *A lélekkel kapcsolatos kérdésekben*.⁶

Az értekezés érvelése személyes, egzisztenciális kérdésből indul ki (1, 1–4): vajon halhatatlanok vagy teljes egészében halandók vagyunk-e? Vagy mondhatjuk-e legalább, hogy lényünknek az az aspektusa, mely valódi énünket alkotja, halhatatlan? A gondolatmenet hamar absztrakt, technikai, kozmológiai-metafizikai irányt vesz. Plótinosz elkötelezi magát a platóni tézis mellett, mely szerint az ember valódi énje a lélek, nem pedig a test (mely amúgy is instabilnak, bomlékonynak mutatkozik). A 2. fejezettől a lélek metafizikai státusára vonatkozó megfontolások alapján, a lélek testetlensége tételének kifejtésével érvel halhatatlansága mellett. A lélek halhatatlansága mellett már Platónnál is több dialógusban találunk metafizikai és kozmológiai érveket. Plótinosz merít a *Phaidón*, az *Állam*, a *Phaidrosz* (valamint a *Törvények*) érveiből, de nem követi egyik dialógus gondolatmenetét sem, és az értekezés súlypontjait nagyban a hellenisztikus iskolákkal – főképp a sztoikusokkal – folytatott vita jelöli ki.

Az érvelés két nagyobb egységre tagolódik: az első rész a rivális lélekelméletek bírálatát, a második Plótinosz saját nézetének kifejtését tartalmazza. A kritikai részben (2–8⁵) elsősorban a korporealista lélekelméleteket támadja. Először általános, absztrakt szinten száll vitába azokkal az elméletekkel, melyek szerint a lélek testi elemekből áll (irányulhatnak persze ezek az érvek preszókratikus elméletek ellen is). A 3. fejezet elején röviden kitér az atomisták (epikureusok) lélekfelfogására. A legnagyobb teret a sztoikusok elméletének szenteli, akik a

⁴ Porphüriosz: *Plótinosz életéről és műveinek felosztásáról*, 3–4. fejezet.

⁵ Plótinosz írásainak keletkezési sorrendjét Porphüriosz a *Plótinosz élete* 4–6. fejezetében adja meg. E rész végén adja meg az általa elkülönített három korszak írásainak értékelését: „Az első huszonegy viszonylag könnyebb írás, még nem elég hosszúak ahhoz, hogy meglegyen a kellő erejük. A második időszak művei arról tanúskodnak, hogy szerzőjük erejük teljében volt, és [...] ez a huszonnégy értekezés a legtökéletesebb. Az utolsó kilencet pedig, főként az utolsó négyet már hanyatló erő jellemzi.” Porphüriosz értékelését nem vehetjük készpénznek. A középső korszak kitüntetésével az életrajzíró saját személyének fontosságát próbálja aláhúzni a Plótinosz-iskola történetében: a „középső korszak” azon évek írásait foglalja magában, melyeket Porphüriosz az iskolában töltött.

⁶ IV.3–5 [27–29].

lelket „leheletnek”, tűz és levegő keverékének tekintették (3, 6–8³, 25). A tárgyalás menetét a pszichikus képességek arisztotelészi felosztása határozza meg: Plótinosz rendre megmutatja, hogy a vegetatív képesség, az érzékelés és a gondolkodás működései (valamint tudás és erény) nem volnának lehetségesek, ha a lélek test volna. E témákat néhány speciális sztoikus tan bírálatával és általános metafizikai megfontolásokkal egészíti ki. A sztoikusok kritikájában hasonló érveket hoz fel, mint az arisztotelészi aphrodisziaszi Alexandrosz, akinek írásait alaposan ismerte.

A kritikai rész utolsó fejezeteiben két olyan tézist bírál, melyek a lelket – bár nem azonosítják közvetlenül valamilyen testi entitással – szorosan a testhez kapcsolják (a lélek ezen elméletek szerint „a testnek valamije”). Az egyik a püthagoreus tétel, mely szerint a lélek harmónia. Plótinosz a püthagoreus felfogás kritikájában Platón *Phaidón*jának és Arisztotelész *A lélekről* írott munkájának ellenérveit eleveníti fel (8⁴).⁷ A másik hasonló típusú tétel Arisztotelészől származik: eszerint a lélek a test teljesültsége. Ezt az elgondolást ugyancsak a lélek képességeinek skálája mentén haladva igyekezik cáfolni (8⁵). Míg a sztoikus metafizikát Plótinosz gyökeresen elutasítja, a püthagoreus és arisztotelészi tanokhoz bonyolultabb a viszonya. Mindkét hagyománynak nagymértékben lekötelezettje, efféle polemikus összefüggésben azonban hajlamos a metafizikai különbségeket előtérbe állítani.

Az értekezés második részében (9–15) Plótinosz a lélek halhatatlansága mellett alapjában azzal érvel, hogy a lélek a valódi, értelemmel felfogható létezés szférájába tartozik. Efféle argumentum Platón *Phaidón*jában is szerepel, ő azonban csupán a lélek és az ideák hasonlóságáról, rokonságáról beszél.⁸ Plótinosz ebben a tekintetben radikálisabbnak tűnik, hiszen ő nem pusztán rokonságot, hanem lényegi azonosságot lát a lélek és „az isteni dolgok” között (10, 19). Egy másik korai írásában így fogalmaz: „És legyen szabad mások véleményével szemben határozottabban is kimondani a saját véleményünket: a mi lelkünk sem merült el egészen a testben, hanem valami örökké a szellemi világban marad belőle.”⁹ Ennek a metafizikai tételnek a háttérében ismeretelméleti megfontolások állnak.¹⁰ A császárkori platonikusok hatékonyan érveltek a sztoikusok empirista ismeretelméletével szemben, mellyel az ideák *a priori* ismeretét állították szembe. A sztoikusok az érzéki tapasztalatból származtatták a filozófiai

⁷ Vö. Platón: *Phaidón* 91e–95a); Arisztotelész: *A lélek* I. 4; vö. *Eudémosz* fr. 7 Ross.

⁸ *Phaidón* 79b4 sk.; e1 sk.; 80b3; 81a4; vö. *Allan*, 611e2–3.

⁹ IV.8 [6] 8, 1–3.

¹⁰ A sztoikusok, platonikusok és szkeptikusok vitájához, valamint Plótinosz állásfoglalásához lásd Mauro Bonazzi: *The Platonist Appropriation of Stoic Epistemology*. In Troels Engberg-Petersen (szerk.) *From Stoicism to Platonism. The Development of Philosophy 100 BCE–100 CE*. Cambridge University Press, 2017. 120–140, kül. 137–140. Lásd még R. T. Wallis: *Scepticism and Neoplatonism*. In *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II.36. 2, 1987. 911–954; D. J. O’Meara: *Scepticism and Ineffability in Plotinus*. *Phronesis* 45. 2000. 240–251; Lloyd P. Gerson: *Ancient Epistemology*. Cambridge University Press, 2009. 134–141.

kutatás kiindulópontjaként és az igazság kritériumaként szolgáló „közös fogalmainkat” (*koinai ennoiai*), a platonikusok ezzel szemben az érzékelés megbízhatatlanságára hivatkoztak, és Platón dialógusaira (mindenekelőtt a *Menónra*, a *Phaidónra* és a *Phaidroszra*) támaszkodva amellet kardoskodtak, hogy a közös fogalmak az ideák születésünk előtti szemléletéből erednek, a filozófiai kutatás pedig visszaemlékezés. A legtöbb platonikus azonban – szintén Platón nyomán – úgy gondolta, hogy a testben lévő lelkek számára nem lehetséges az ideák közvetlen megragadása. Ezzel álláspontjuk sebezhetővé vált a szkeptikus érvelés szemben, mely szerint ugyanarra a dologra vonatkozóan *több* közös fogalmunk van, és nem vagyunk képesek kiválasztani közülük a helyeseket, melyek kritériumként használhatók – így kétségessé válik a tudás lehetősége.¹¹ Plótinosz megoldása két részből áll: egyrészt amellet érvel, hogy az ideák nem külsőlegeseek az Értelmehez képest, hanem annak tartalmait alkotják, így megismerésükben nem lehetséges tévedés,¹² másrészt felállítja az „alá nem szállt lélek” tételét. Az utóbbi tétel szerint az emberi lélek lényegi természetét tekintve nem egyéb, mint értelem, így az ember részese az Értelme tevékenységének, és közvetlen hozzáférése van a tudás végső tárgyaihoz, az ideákhoz.

A lélek halhatatlansága 10. fejezetében az absztrakt, metafizikai érvelést ismét a személyes, egzisztenciális megközelítés váltja fel. Plótinosz itt a megtisztult lélek tapasztalatára hivatkozik. Ha a lélek levetkőzi a testi létből adódó „hozzátételeket”, az értelem nélküli vágyakat, akkor a valódi, isteni létezéssel való azonosságát megtapasztalva megbizonyosodhat önnön halhatatlanságáról. E tapasztalatot így írja le: a megtisztult lélek „olyan értelmet fog látni, ami nem valami érzékelhető vagy halandót szemlél, hanem örökkévalóval ragadja meg az örökkévalót, mindent, ami az értelemmel felfogható valóságban van, oly módon, hogy ő maga is értelemmel felfogható, fényteli kozmoszá vált” (10, 32–36). A lélek megtisztulása megistenülést jelent, egyszersmind biztosítja a valódi tudást, mely nem külső tárgyakra irányul, hanem magában a megismerő alanyban leli meg az ismeret tárgyát (10, 37–52). Az előző bekezdés megfontolásainak fényében belátható, hogy e fejezetben Plótinosz nem pusztán „misztikus” tapasztalatot fogalmaz meg,¹³ hanem a valódi tudás lehetőségének elméleti problémá-

¹¹ Sextus Empiricus: *A tanítók ellen* VIII. 331a–332a. Az érv Sextusnál az epikureusok ellen irányul, de bármely olyan álláspontot érint, mely „előzetes felfogásunkat” (*prolepsis*) vagy „fogalmainkat” (*ennoia*) kritériumként kívánja használni.

¹² A tévedés lehetőségét az zárja ki, hogy a megismerő ily módon nem „képmásokat” ragad meg, hanem „magukat a dolgokat”. Lásd különösen V.5 [32] 1–2; V.3 [49] 5. Sextusnál találunk olyan érvelést, melyre ez a tétel választ jelenthet (*A pürrhónizmus alapvonalai* II. 72).

¹³ P. Merlan (*Monopsychism, Mysticism, Metaconsciousness. Problems of the Soul in the Neoplatonist and Neoplatonic Tradition*. The Hague, Springer, 1963) megkülönbözteti a strukturálatlan, egyszerű aktusként, az értelem fölötti, végső valóság érintéseként vagy vele való egysülésként leírható misztikus tapasztalattól „az értelem misztikáját”, mely a megismerhető tárgyak totális megragadását, teljes megértést jelent. Plótinosznál mindkettő megtalálható; jelen összefüggésben az utóbbi fajta releváns.

jára is megoldást kíván adni. A spirituális tapasztalat és a teoretikus gondolkodás elválaszthatatlanul összefonódik filozófiájában.

A konstruktív kifejtés számos érve közül egyre szeretnék még röviden ki térni. Érvelését Plótinosz azzal kezdi, hogy a testekkel szembeállítható „másik természet” önmagából fakadóan létezik, él és mozog, és a világ mint egész és az egyes élőlények létének, életének és mozgásának princípiuma (9, 1–13). Gondolatmenetét több platóni gondolat inspirálhatta,¹⁴ érvelésének gerincét azonban a *Phaidroszban* és a *Törvényekben* kifejtett bizonyítás adja, melynek értelmében a lélek önmozgással bír, és ezért minden testi mozgásnak is a princípiuma.¹⁵ Plótinosz fejtegetése két vonatkozásban tartalmaz újdonságot Platónhoz képest. Egyrészt a mozgással teljesen szimmetrikusan kezeli az életet és a létet: a „másik természet” önmagánál fogva bír velük, és minden más dolog számára is forrása ezeknek. Ezek a tételek némi értelmezői erőfeszítéssel kiolvashatók Platón szövegeiből. Egy másik vonatkozásban azonban Plótinosz lényegileg túlmegy a platóni gondolatmeneten. A lélekre vonatkozó platóni bizonyítást az értelemmel felfogható valóság egészére terjeszti ki (a „másik természet” nyilvánvalóan magában foglalja a magasabb hiposztázisokat is),¹⁶ szövegét megtűzdeli olyan fordulatokkal, melyek más Platón-dialógusokban az ideák leírására szolgálnak, majd annak alapján érvel a lélek halhatatlansága mellett, hogy az emberi lélek az értelemmel felfogható valóság teljes jogú tagja. A mozgás princípiumára vonatkozó platóni érv átalakítása jó példája a plótinoszi kreatív Platón-értelmezés gyakorlatának.

A lélek és az ideák értelemmel felfogható szférájának egybecsúsztatása, mely az értekezést jellemzi, első pillantásra meglepőnek tűnhet, hiszen a valóság „standard” plótinoszi modelljében az értelemmel felfogható világ hierarchikus rendet mutat. A „magasabb” fokok ontológiailag megelőzik az alacsonyabbakat.¹⁷ Például az Értelem létezhet (és az lehet, ami) a Lélek nélkül, fordítva azonban ez nem áll: a Lélek léte előfeltételezi az Értelmet. Hasonló a viszony az első princípium, az Egy/Jó és az Értelem között. Az Értelem és a Lélek hiposztázisai belsőleg szintén strukturáltak. Az utóbbi magában foglalja az emberi lelkeket, a világlelkeket és az égitestek lelkeit. Plótinosz nem kívánja alárendelni az emberi lelkeket a világlelkeknek, ezért amellet érvel, hogy a világlelkek és az

¹⁴ Lásd a szöveghez írott jegyzeteket.

¹⁵ Platón: *Phaidrosz* 245c–246a; *Törvények* 893b–896c. Az előbbi dialógusban a mozgás princípiumából vett érv a lélek halhatatlanságát bizonyítja, az utóbbi műben a lélek elsődlegességét a testhez képest a világrend kialakításában.

¹⁶ „A valóban létező a maga egészében [...] mindaz, ami isteni és boldog” (9, 2 és 13–14).

¹⁷ Lásd például III.2.1, 22–26; V.4.1, 1–7; V.6.3, 9–22; V.9.4. Az ontológiai elsődlegesség elvét Arisztotelész Platónnak tulajdonítja (*Metafizika* V.11, 1019a1–4): „Némely dolgokat a fenti módon mondunk előbbinek, másokat viszont természet és szubsztancia szerint – mindazon dolgokat, melyek képesek lenni más dolgok nélkül, azok viszont nem képesek nélkülük lenni; e megkülönböztetést használta Platón.”

emberi lelkek közös forrásból, az egyetemes Lélekből erednek.¹⁸ A modell felépítése biztosítja, hogy az ember kiszabadíthatja magát a fizikai világ oksági összefüggéséből, és közvetlenül hozzáférhet az értelemmel felfogható világhoz.¹⁹ A *lélek halhatatlanságában* ezek a distinkciók a háttérben maradnak. Nem mondhatjuk azonban, hogy akár a hiposztázisok különbsége, akár az emberi lélek és a világlélek megkülönböztetése teljességgel hiányozna e korai írásból. A 13. fejezetben megtalálható a tiszta értelem és a lélek distinkciója, mely az Értelem és a Lélek hiposztatikus különbségét tükrözi, valamint a világlélek és az egyéni lélek közötti megkülönböztetés (e kettő kifelé irányuló, gondviselő tevékenységének tekintetében tér el egymástól). A sztoikusok elleni polémiában felbukkan az a gondolat is, hogy az értelem, a lélek és a természeti alkat rendezett sorozatot alkotnak (8³, 9–11). Ebben az értekezésben Plótinosz az emberi lélek és a világlélek mellérendelő viszonyát (12, 1–8), és a lélek és az Értelem hiposztázisa közötti lényegi azonosságot hangsúlyozza (9–10. fejezet), ugyanakkor érvelése már itt is feltételezi a valóságnak a későbbi értekezésekben kifejtett „standard” modelljét, noha annak nem minden lényeges eleme válik láthatóvá.²⁰

Plótinosznak a filozófiai alternatívákkal szemben felhozott érvei sokszor nem veszik figyelembe a bírált elmélet finomságait. Így például figyelmen kívül hagyja, hogy Arisztotelész elméletében a lélek mint forma – az élő test funkcionális képességeinek rendszere – bizonyos értelemben elsődleges a testhez képest,²¹ vagy hogy a sztoikus Khrüszipposz kifejezetten óvott attól, hogy a benyomásokat a lélekben létrejövő bevésődések gyanánt értelmezzük.²² Eljárásának védelmére felhozhatjuk, hogy nem történészként, hanem filozófusként viszonyul elődei nézeteihez,²³ ezért az alapkérdésekre összpontosít: ugyanazon logikának engedelmeskedik-e a lélek, mint a testek? Elemezhetjük-e ugyanúgy rész és egész viszonyát, vagy az azonosság feltételeit a két esetben (5, 24–52)? Képes-e egy tisztán korporealista elmélet számot adni az érzéki tapasztalat egységéről (6, 3–37)? Visszavezethetők-e a mentális predikátumok fizikai predikátumokra (8, 24–38)? A korporealista elméletekkel szemben felhozott érvei így tekintve legalábbis megfontolandók. És még ha nem győznek is meg bennünket maradéktalanul, az értekezés képet ad az értelemmel felfogható létező és a testtől független lélek platonikus elméletének motivációiról és alapvető érvrendszeréről.

¹⁸ IV.3.1–6.

¹⁹ IV.4.43–45.

²⁰ A transzcendens első princípiumot, a Jót éppen csak említi (10, 36 sk.), az egyetemes Lélek – az emberi lelkek és a világlélek közös forrása – tételezésének szükségességére itt nem tér ki.

²¹ Lásd a 8⁵, 41-hez írott jegyzetet.

²² Lásd a 6, 41 jegyzetét.

²³ Vö. III.7.10, 9–12: „De mivel nem azt kutatjuk, hogy mi *nem* az idő, hanem azt, hogy voltaképpen mi is az, továbbá az előttünk járók sok mindent mondtak valamennyi tétel védelmében, úgyhogy ha mindezeket végigmennénk, inkább történetírást [*historian*] művelnénk, összefoglalólag pedig érintettük őket...”

Az értekezés szövegének hagyományozása némileg mostoha volt. A 8. fejezet 8–45. sora és öt további fejezet hiányzik azon kéziratból, melyre Ficino latin fordítása támaszkodik. A 8, 28–8⁵, 49 Euszebiosz *Felkészítés az Evangéliumra* című művében megmaradt, a 8¹–8⁴ egyes Plótinosz-kéziratokban is megtalálható, azonban ezeket a részeket Euszebioszból másolták ki. A 8⁵-öt egyedül Euszebiosz kéziratai őrizték meg.²⁴ A Plótinosz-szövegek fejezetszámozása Ficinótól származik, melyet a későbbi kiadások is megtartottak, a később előkerült fejezetek számozása ezért felső indexbe kerül.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A jegyzetekben használt rövidítések:

- [DK] Diels, H. – Kranz, W. 1951–52. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 6. kiadás. Berlin, Weidmann.
 [KRS] Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. 1998 (1983). *A preszókratikus filozófusok*. Ford. Steiger Kornél – Csiszter Kálmán. Budapest, Atlantisz.
 [LS] Long, A. A. – Sedley, D. N. 2014 (1987): *A hellenisztikus filozófusok*. A magyar kiadást szerkesztette: Bene László. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 [SVF] von Arnim, Hans (szerk.) 1903–1905. *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Leipzig, Teubner.

Plótinosz műveinek mérvadó szövegkiadása és kommentárok a IV.7.-hez:

- Plotinus: *Opera*. I–III. Oxford Classical Texts. Ed. P. Henry – H. R. Schwyzer (editio minor). Oxford University Press, 1964–1982 (= HS²; a III. kötetben az első két kötet szövegéhez feltüntetett szövegjavítások = HS³).
Traité 2 (IV, 7). Sur l'immortalité de l'âme. Traduction et presentation par L. Brisson – J.-F. Pradeau. In *Plotin, Traités 1-6*. Paris, Flammarion, 2002.
Les écrits de Plotin. Traité 2 (IV, 7). Par Angela Longo. Paris, Éditions du Cerf, 2009.
Ennead IV.7. On the Immortality of the Soul. Transl., introd. and commentary by Barrie Fleet. Las Vegas – Zurich – Athens, Parmenides Publishing, 2016.
 A IV.7 további modern fordításait és kommentárjait lásd még Plótinosz összes műveinek fordításaiban (A. H. Armstrong; R. Harder – W. Theiler – R. Beutler; É. Bréhier; V. Cilento; J. Igal).

Plótinosz magyarul:

- Plótinosz: *Az Egyről, a szellemről és a lélekről. Válogatott írások*. Szerk., ford. Horváth Judit – Perczel István. Budapest, Európa, 1986.

Bevezetések Plótinosz filozófiájához:

- Bene László 2007. Görög-római filozófia. In Boros Gábor (szerk.) *Filozófia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 23–253, kül. 211–228.

²⁴ Lásd Henry és Schwyzer kiadásának előszavát, vii.

- Emilsson, E. K. 2017. *Plotinus*. London – New York, Routledge.
 O'Meara, D. J. 1993. *Plotinus. An Introduction to the Enneads*. Oxford University Press.
 Wallis, R. T. 2002. *Az újplatonizmus*. Ford. Buzási Gábor. Budapest, Osiris.

Néhány tanulmány Plótinosz lélekfilozófiájáról:

- Blumenthal, H. J. 1971. *Plotinus' Psychology. His Doctrines of the Embodied Soul*. The Hague, Martinus Nijhoff.
 Blumenthal, H. J. 1971. Soul, World-Soul and Individual Soul in Plotinus. In P.-M. Schul – P. Hadot (szerk.) *Le Néoplatonisme. Actes du Colloque international sur le Néoplatonisme*, Royaumont. Paris, Éditions du CNRS. 55–63.
 Caluori, Damian 2015. *Plotinus on Soul*. Cambridge University Press.
 Chiaradonna, Riccardo (szerk.) 2005. *Studi sull'anima in Plotino*. Elenchos 42. Napoli, Bibliopolis.
 Chiaradonna, Riccardo 2015. Plotin lecteur du Phédon: l'âme et la vie en IV 7 [2] 11. In S. Delcomminette – P. d'Hoine – M.-A. Gavray (szerk.) *Ancient Readings of Plato's Phaedo*. Leiden, Brill. 154–172.
 Emilsson, E. K. 1991. Plotinus on Soul-Body Dualism. In S. Everson (szerk.) *Psychology. Companions to Ancient Thought 2*. Cambridge University Press. 148–165.
 Emilsson, E. K. 1988. *Plotinus on Sense-Perception. A Philosophical Study*. Cambridge University Press.

A későbbi platonikusok reakciójáról Plótinosz lélekfilozófiájára:

- Steel, C. G. 1978. *The Changing Self. A Study of the Soul in Later Neoplatonism: Iamblichus, Damascius and Priscianus*. Brussels, Paleis der Academien.

Az értekezés érvelésének áttekintése

I. BEVEZETÉS

1, 1–8: Vajon halhatatlan-e az egyén, vagy egészében halandó, vagy van, ami halandó belőle, és van, ami örökké megmarad? Az ember test és lélek összetétele.
8–19: A test természetének elemzése: mivel a test összetett, szükségképpen fel is bomlik, így halandó. **20–25:** Ha az embernek része a test, nem egészében halandó, ha pedig a test a lélek eszköze, akkor ezt szabott időre kaptuk. Az ember valódi énje a lélek, legyen ez akár a test formája, akár a test használója.

II. A LÉLEK TERMÉSZETÉRE VONATKOZÓ RIVÁLIS NÉZETEK KRITIKAI VIZSGÁLATA (2–8⁵. FEJEZET)

A. *A lélek nem test (2–8³. fejezet)*

2, 1–9: Mi a lélek természete? Ha a lélek test, akkor összetett, így alkotóelemekre bontható. Ha többféle testből áll, akkor alkotóelemeinek vagy (a) mindegyike természetből fogva bír étellel, vagy (b) csak egyike bír étellel, vagy (c) egyike sem bír étellel, hanem az élet összetételükkel keletkezik. **9–19:** A három lehetőség cáfolata. **19–25:** Ha az alkotórészek nem vaktában vegyülnek, akkor az őket összerendező princípium lesz a lélek, nem pedig maguk a testi alkotórészek. Az egyszerű testek sem létezhetnek lélek nélkül, hiszen az anyagot a lélekben lévő értelmes formáló elvek alakítják.

3, 1–6: A lélek nem jöhet létre atomok találkozásából. **6–18:** Ha a lélek egyszerű test, akkor is felbontható anyagra és formára, melyek közül a forma az élet okozója. E forma – akár szubsztanciának, akár tulajdonságnak tekintjük – szükségképpen testetlen, anyagtalan. **18–35:** Nem létezhet test pszichikus hatóerő nélkül; ennek testetlennek kell lennie, máskülönben nem tarthatná fenn az „áramlásban” lévő testeket, és nem kölcsönözhetne értelmes rendet nekik.

4, 1–7: A sztoikusok azzal, hogy a leheletet és a tüzet (melyből szerintük a lélek áll) „értelmesnek” tételezik, akaratlanul maguk is elismerik, hogy létezik a léleknek egy fajtája, mely a testeket megelőzi. **8–21:** Ha viszont szerintük a lélek nem egyéb, mint „egy bizonyos állapotban lévő” lehelet, akkor e „diszpozíció” vagy pusztá szó, vagy valóságos létező. Az előbbi esetben a lélek és isten pusztá anyag lesz (így elméletükben nincs helye aktív princípiumnak). Az utóbbi esetben el kell ismerniük, hogy e diszpozíció – bár anyagban van – maga anyagtalan formáló elv, és nem test. **21–34:** Továbbá, a test egyféle hatást gyakorol, a lélek ellentétes hatásokat fejt ki az élőlényekben – tehát a lélek nem lehet test.

5, 1–7: A testekre egyféle mozgás jellemző, a lélek viszont többféle mozgást hoz létre; ezért ha a lélek test, sem az emberi elhatározások, sem az értelmes formáló elvek működése nem érthető. **7–24:** Ha a lélek test, kérdés, miképp okozza a növekedést: a léleknek ugyanis a testtel együtt kellene növekednie, és nem érthető, miképpen hasonulna a beérkező „lélek-anyag” az addig meglévőhöz; továbbá, ha a lélek eltávozó részeit újak pótolják, nem lehetséges emlékezet és állandó ismeret. **24–52:** A test részei különböznek az egésztől, és azonossága függ mennyiségétől (nagyságától); a lélek ezzel szemben egyszerre lehet több helyen, részei azonosak az egésszel, és a mennyiség (nagyság) nem tartozik a lényegéhez; az ikerszületések is ezt támasztják alá.

6, 1–3: Ha a lélek test, nem lehetséges érzékelés, gondolkodás, tudás és erény. **3–15:** Annak, ami érzékel, *egynek* kell lennie; csak így adhatunk számot a különféle érzékelések különbségének érzékeléséről, a többféle érzékelhető minőséggel bíró tárgyak érzékeléséről, valamint az egyetlen érzetminőség tekintetében komplexitást mutató tárgyak érzékeléséről. **15–37:** Az érzékelő nem lehet kiterjedt, mert ez esetben nem lenne magyarázható az érzéki tapasztalat egysége. **37–49:** Ha az érzékelő test, akkor az érzékelés lenyomatokat hoz benne létre; ha e lenyomatok maradandóak, akadályozni fogják a további érzékeléseket, ha viszont illékonyak, akkor nem lesz emlékezet. A lélek tehát nem lehet test.

7, 1–10: A fájdalmat az érintett testrész szenved el, de érzékelése a lélek irányító részében történik, és a lélek egészét érinti. Kerülhet-e az érzéklet a fájó testrészből az irányító lélekrészbe „átadás” útján? **10–22:** Az „átadás” elmélete képtelenségekhez vezet: az „átadás” során minden egyes részben újabb és újabb érzés jön létre, az irányító lélekrész pedig mindezeket érzékeli, és a sajátját is; ráadásul az egyes részek tulajdonképpen nem is az érintett testrész fájdalmát fogják érzékelni, hanem a sajátjukat, és ez az irányító részre is áll. **22–28:** Ha az „átadás” nem képes magyarázni a fájdalom érzékelését, és az egyik test nem ismerhet meg egy másik test által szenvedett hatásokat, akkor az érzékelőt önmagával mindenütt azonosnak kell tételeznünk – tehát nem lehet test.

8, 1–2: Ha a lélek test, gondolkodás sem lehetséges. **2–7:** A gondolkodás különbözik az érzékeléstől: mivel az utóbbi a testen keresztül ragadja meg tárgyát, az előbbinek test nélküli megragadásnak kell lennie, ezért alanya is testetlen. **7–14:** Annak, ami megragadja a gondolkodás nagyság és kiterjedés nélküli, értelemmel felfogható tárgyait, szintén nagyság és kiterjedés nélkülinek kell lennie – tehát nem lehet test. **14–23:** Ha a gondolkodás tárgyai testetlen formák, a megismerőnek is testetlennek kell lennie; ha tárgyai anyagban lévő formák, a megismerőnek önmagát is el kell választania az anyagról, miközben a megismert formát elválasztja tőle. **24–38:** A szép és igazságos is nélkülözi a nagyságot, tehát a rájuk vonatkozó gondolat is. Ha a lélek test volna, erényei a lehelet fizikai sajátságai volnának. E sajátságok illenek a lehelethez, az erények viszont – például a bátorság vagy a mértéktartás – nem. **38–45:** Az erények alapelvei és a többi értelemmel felfogható dolog örökkévaló, így testetlen is; következésképpen a lélek, amiben benne vannak, szintén nem lehet test.

8¹, 1–11: A vitapartnerek az aktív testekhez hasonítják a lelket. Ám nem veszik figyelembe, hogy a) a test maga is testetlen hatóerők révén képes hatást gyakorolni, és hogy b) a test és a lélek hatóerői eltérőek. **11–31:** Érvek a) mellett: a mennyiség a test lényegéhez tartozik, a minőség viszont különbözik ettől, így a testtől is; ha felosztjuk, a test elveszti azonosságát, a minőség ugyanaz marad; a hatóerő nagysága nem függ a testi tömegtől, ezért testetlennek kell lennie; a

vitapartnerek elméletében a minőség nélküli anyag test – ebből világos, hogy a hatóképességet biztosító minőségek testetlenek. **32–35:** Nem igazolja a lélek testi voltát, hogy az élőlények a lehelet vagy a vér távozásával elpusztulnak; ezek csupán szükséges feltételei az életnek, nem pedig a lélek.

8², 1–7: Ha a lélek test volna, és átjárná az egész testet, vegyülne vele; ez esetben más vegyületek alkotóelemeihez hasonlóan csak potenciálisan létezne, nem aktuálisan, ami abszurd. **7–22:** Ha a lélek test, és „teljes vegyületet” alkot az élőlény testével, akkor annak nem lesz olyan része, mely ne volna felosztva; tehát végtelen számú pontra osztja, így aktuálisan létezni fog a végtelen, ami lehetetlen; a lélek valóban teljes egészében átjárja a testet, ezért maga nem lehet test.

8³, 1–9: A vitapartnerek szerint a lélek a születéskor jön létre a magzat természeti alkatából, és a lélekből lesz az értelem – a hitványabb mindig megelőzi a kiválóbbat. **9–13:** A sorrend valójában fordított. Szerintük lehetséges, hogy ne létezzék lélek, értelem, isten. **13–20:** Ha a potenciálisan létezőt nem előzné meg az aktuálisan létező, akkor az előbbi soha nem is juthatna aktualitásba, mert nem volna, ami aktualizálja. **20–23:** Ezek szerint a kiválóbb, testetlen, örökké aktuális korábbi – így az értelem és a lélek megelőzi a természeti alkatot. A lélek tehát nem lehelet és nem is test. **23–25:** A számos érv közül ennyi elegendő annak megmutatására, hogy a lélek nem test.

B.1. A lélek nem „a testnek valamije”: nem a testi összetevők összhangja

8⁴, 1–9: A lélek nem test, de tartozhat a testhez, például lehet a különféle testi összetevők összhangja, mint némely püthagoreusok állították. **9–23:** Érvek „a lélek harmónia” tézis ellen. **23–28:** E tézis képviselői szerint is élettelen dolgokból lesznek az élőlények, spontán módon jönnek létre a rendezett dolgok – és a lélek – rendezetlen alkotóelemekből, ami lehetetlen. A lélek tehát nem összhang.

B.2. A lélek nem „a testnek valamije”: nem a test teljesültsége

8⁵, 1–5: Egyesek szerint a lélek a test formája vagy teljesültsége. **5–39:** Érvek e meghatározás ellen. Ha e teljesültség alak, akkor a testtel együtt részekre oszlik, és levágható belőle egy rész. Nem magyarázható az álom, a mentális konfliktus, a gondolkodás, az érzékelő és a vegetatív lélek működése. A részek nélküli lélek nem lehet a részekre osztható test teljesültsége. A tézis nem egyeztethető össze azzal, hogy ugyanaz a lélek különböző testekbe kerülhet. **40–43:** Konklúzió:

lélek nem a test formája, hanem a testbe költözés előtt is létező szubsztancia. **43–50:** Ha a lélek nem test, sem pedig a test tulajdonsága, és lényegileg aktív princípium, akkor a valódi létezéshez tartozik, nem pedig a keletkezéshez.

III. A LÉLEK TERMÉSZETÉNEK KONSTRUKTÍV ELEMZÉSE, ÉRVEK A LÉLEK HALHATATLANSÁGA MELLETT (9–15. FEJEZET)

A. A lélek a valódi létezéshez tartozik, ezért halhatatlan

9, 1–13: A „másik természet” – melyhez a lélek is tartozik – önmagától bírja a létet, a mozgást és az életet, és mások számára is forrása ezeknek. Léteznie kell egy elsődlegesen élő természetnek, ami szükségképpen halhatatlan. **13–28:** Ide tartozik mindaz, ami isteni és boldog. A valódi létező örökké létezik. Szükségképpen élő. Amennyiben megmarad eredeti helyén, tiszta élet az osztályrésze; ha a hitványabbal keveredik, ez akadályozza ugyan, de megőrzi eredeti természetét.

10, 1–4: A lélek rokonságát az örökkévaló természettel bizonyítják a testetlensége mellett elhangzott érvek, érzékelhetetlensége, valamint a következő megfontolások. **4–19:** Ha a megtisztult lelket tekintjük, nyilvánvalóvá válik, hogy a rossz dolgok benne külső eredetű hozzátételek, lényegét tekintve az isteni dolgokkal azonos. **19–30:** Ha az emberek többségének tiszta volna a lelke, nem kételkednénk a lélek isteni természetében és halhatatlanságában – jelenleg más a helyzet. Ám minden dolgot tiszta formájában kell vizsgálnunk. **30–40:** Aki megtisztítja lelkét a hozzátételektől, meg fog bizonyosodni halhatatlanságáról: látni fogja önmagát, amint eggyé vált az értelemmel felfogható világgal, az örökkévalóval és istenivel. **40–52:** A megtisztult lélek bensőjében szemléli az éretnyeket, mikor megismeri önmagát és eredeti természetét.

B. További bizonyítékok a lélek halhatatlanságára; kérdéses pontok tisztázása

11, 1–18: A lélek halhatatlansága nem vonható értelmesen kétségbe, mivel az életet nem kívülről kapja, hanem önmagából fakadóan van meg benne. Nem úgy van benne, mint a tűzben a melegség: a lélek nem anyagi szubsztrátuma az életnek. Az élet önmagából fakadóan élő szubsztancia, és maga a lélek; nincs benne anyag-forma összetétel. Ha valaki azt állítja, hogy az életet külső ok juttatja az anyagba, akkor maga ez az ok olyan, ami nem fogadja be az élet ellenétét.

12, 1–12: Ha minden lélek romlandó lenne, már minden elpusztult volna. Az emberi lélek ugyanúgy halhatatlan, mint a világlélek: mindkettő a mozgás princípiuma, önmagától bír élettel, és megismeri az örökkévaló dolgokat. **12–20:** A lélek nem összetett, ezért fel sem bomolhat. Nem osztható részekre, mint az anyagi tömegek (mert nem kiterjedt térbeli részek összetétele), és másmilyenné sem válhat (mert nem anyag és forma összetétele), ezért romolhatatlannak kell lennie.

13, 1–8: Miként kerül a lélek a testbe? A lélek nem tiszta értelem, hanem vágyakozás járul hozzá – ezért törekszik rendező és alkotó tevékenységre. **8–20:** A lélek részt vehet a mindenségről való gondoskodásban a mindenség lelkével együtt, megőrizve különállását az érzékelhető világtól. Ha viszont a mindenségnek csupán egy részét akarja irányítani, akkor testbe költözik, de nem válik teljes egészében a test birtokává, hiszen értelme nem szenved hatásokat. Olykor testben van, olykor testen kívül. Az ilyen lélek is halhatatlan, mivel az örökkévaló Értelem megnyilvánulása.

14, 1–8: Az állati és a növényi lelkek, melyek még messzebb távolodtak forrástól, szintén halhatatlanok, mivel az élő természetből származnak, saját élettel bírnak, és testetlen, részek nélküli szubsztanciák. **8–14:** Az emberi lélek három részre osztása nem jelenti, hogy fel fog bomlani. A halál után a tiszta lelkek odahagyják születéskor hozzájuk adódott hitványabb részeket, más lelkek hosszú ideig együtt maradnak velük. A hitványabb lélekrészek maguk sem pusztulnak el.

15, 1–12: Ha valakinek nem érvekre, hanem érzékelésen alapuló meggyőződésre van szüksége a lélek halhatatlanságának kérdésében, bőségesen rendelkezésre állnak ilyenek is. A jósdák olykor a haragvó lelkek kiengesztelését írják elő; a halottak tisztelete általánosan elterjedt – e gyakorlatok feltételezik, hogy az elhunytak lelkei észlelik a földi dolgokat. Számos emberi lélek a halál után is jótéteményekben részesíti az embereket, jóslatokat ad, és saját példájával igazolja, hogy a lélek nem pusztul el.